

Lazar Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*
Novi Sad: Mediteran Publishing – USEE, 2009, str. 902

Krajem 2009. godine u izdanju IK „Mediteran Publishing“ iz Novog Sada i Fakulteta za pravne i poslovne studije objavljena su izabrana dela profesora dr Lazara Vrkatića (1960–2007), koja se sastoje iz pet knjiga: *Filozofska objava Boga*, *Ontologijski stav filozofije prava*, *O konzervativnim političkim idejama* i *Pojam i biće srpske nacije*. Njihova promocija održana je na 55. međunarodnom beogradskom sajmu knjiga 27. oktobra 2010. i u okviru obeležavanja Svetskog dana filozofije u Kulturnom centru grada Niša 18. novembra 2010. O knjigama su govorili dr Duška Franeta, dr Mišo Kulić, Marko Oršolić, dr Dušan Marinković i dr Boris Kršev.

Kako je prvi broj časopisa *Civitas* simbolički posvećen osnivaču i prvom dekanu Fakulteta za pravne i poslovne studije – prof. dr Lazaru Vrkatiću, u rubrici „Prikazi“ predstavljamo jedno od najmonumentalnijih dela, ne samo iz bogatog Vrkatićevog opusa, nego uopšte iz oblasti društveno-humanističkih, a posebno istorijsko-pravnih nauka, objavljenih u nas u poslednje dve decenije. Reč je o delu *Pojam i biće srpske nacije* koje je prvi put objavljeno 2004. godine u ediciji „Izdavačke knjižarnice Zorana Stojanovića“ iz Sremskih Karlovaca.

Ova knjiga, po obimu, sadržaju i stilu pisanja, svrstava profesora Vrkatića u red velikana naše istorijsko-pravne misli, kao što su bili Slobodan Jovanović, Vladimir Dedijer i Branko Petranović. U prilog ovoj tvrdnji govori nadasve naučni i analitički Vrkatićev pristup u objašnjenju brojnih tradicionalnih dogmi iz istorije moderne srpske države, kao i veliki broj propratnih fusnota, navoda i citata, te blizu 130 dokumenata koji su dati u prilogu ove voluminozne monografije.

Prvi deo knjige posvećen je genetskim odrednicama koje utiču na formiranje svesti jednog naroda, s posebnim osvrtom na uslove koji su prethodili nastanku i razvoju moderne srpske države i nacije. Oslanjajući se i polemišući sa prvcima nemačke klasične filozofije – Hegelom, Šelingom, Fihteom i Adelungom – Lazar Vrkatić uočava da je narod pre svega duhovna zajednica, iako on – narod, kako tvrde nemački filozofi, sebe doživljava kao zajednicu „krvi i tla“. Međutim, činjenica da je srpski narod u svojoj etnogenezi bio dislociran i nije stvorio jedinstvenu teritoriju koja bi mu omogućila kognitivnu povezanost navela je autora na zaključak da je mitologija mnogo čvršće vezivno tkivo i da je ona presudno uticala na stvaranje svesti srpskog naroda, a ne njegova teritorija.

Profesor Vrkatić uočava da navedene odrednice nisu bile vremenski determinisane, te s pravom postavlja pitanje kada je srpski narod, i u kakvim okolnostima, postao samosvestan svoga bića i uočava da je to u stanju kolektivnih pobuna, ustanaka i ratova. Iznoseći Hegelovu tezu, prema kojoj „ratovi nisu slučajni, a ponajmanje nepotrebni“, jer samo „narod koji je spreman da žrtvuje svoje pripadnike je slobodan narod“, autor počinje sa temeljnom analizom okolnosti koje su dovele do nastanka i razvoja svesti srpskog naroda. On dolazi do zaključka da se svest srpskog naroda počela kovati u srpskim ustancima protiv Turaka (1804–1815), na osnovu kojih je

Drugim hatišerifom (1830) Srbija postala vazalna, ali ipak nasledna kneževina – pod sultanovim sizerenstvom i ruskim patronatom. Od tada se Srbi počinju oblikovati kao moderan (proevropski) narod.

Ali, na samom startu svoje proevropske akomodacije, on se suočava sa autoritativnom vlašću svojih aklamativno izabраниh vođa, koji, kao po pravilu, postaju kočničari, a ne mašinovođe njegovog sveopšteg napretka. Otuda patrijarhalna vlast prvih Karađorđevića i Obrenovića nije omogućila razvoj ni ekonomije, ni privrede, a kamoli građanskih institucija. Jer kako drugačije objasniti činjenicu da je knez Miloš mogao da prisvoji sav višak koji su ostvarili podanici njegove države.

Za vreme vladavine ustavobranitelja (1838–1858) srpski narod se prvi put u svojoj istoriji proklamovao nacijom. Bilo je to vreme buđenja nacionalne svesti pod jakim uticajem epohe liberalizma i građanskih revolucija. Međutim, za razliku od ostalih evropskih naroda čiji su nacionalni dignitet proklamovale liberalne ideje – srpski nacionalni program realizuju konzervativne ideje. Ovaj fenomen profesor Vrkatić objašnjava činjenicom da srpski narod nikada nije razvio građansku klasu, nego će tradicionalno ostati zakovan za patrijarhalni egalitarizam, koji će postati čuvar konzervativnih političkih ideja sve do danas.

Koreni konzervativizma kod srpskog naroda mogu se prepoznati u geografskoj nepovezanosti njegovog bića sa ostatkom civilizovane Evrope, kao i u njegovoj dogmatskoj vezanosti za religiju i običaje. Citirajući Vasu Čubrilovića, da je „planina bila čuvar kulturne i nacionalne osobenosti srpskog naroda“ i autor daje svoj komentar, prema kom su planine Balkana bile i biološki i duhovni izvori balkanskih nacija, s tom razlikom što su od svih ostalih balkanskih naroda Srbi postali jedni od najzastvorenijih. Njegova konzervativna kolektivna svest nije uspeła da evoluiru i pored više od dva veka postojanja. Razloge za *status quo* takve svesti profesor Vrkatić pronalazi u njegovoj dugoj prethrišćanskoj epohi (Srbi su jedni od poslednjih evropskih naroda koji su prihvatili hrišćanstvo), koja je ostavila posledice i na njegovo poimanje vere. Navodeći Veselina Čajkanovića i Svetozara Markovića, i Lazar Vrkatić se slaže sa konstatacijom da je srpsko pravoslavlje bilo veliki „kočničar“ – prvo duhovne, a potom i ekonomske emancipacije srpske nacije.

Međutim, za razliku od srpskog naroda „u matici“, Srbi izvan Srbije (tzv. „Srbi Prečani“) imaju potpuno drugačiji istorijski razvoj. Iako ne postaju inoverni, nego i dalje neguju duh pravoslavlja, oni ne pate od autoriteta vlasti. Kod njih se patrijarhalna autoritativnost gasi sa razvojačenjem Vojne krajine, usled čega su *volens-nolens* morali prihvatiti tekovine građanskog društva. To ne znači da je njihova svest bila naprednija, naprotiv – „da su se pitali o svojoj budućnosti i Vojna krajina i Austrougarska bi postojale još i danas, ali srećom nisu“, zaključuje profesor Vrkatić, smatrajući da je Dvojna monarhija najznačajnija država u kojoj su Srbi ikada živeli (jer im je omogućila svekoliki društveno-ekonomski napredak).

Gotovo neverovatno zvuči da su kod jednog naroda dve potpuno različite političke ideje omogućile njegovu transformaciju iz srednjovekovnog patrimonijalizma u moderno građansko društvo. Tako je liberalna politička ideja kod Srba izvan Srbije uradila isto ono što i konzervativna ideja kod Srba u Srbiji. Odnosima između ove

dve političke ideje, kao i o „autoritarnoj arbitraži“ (odnosno izvršnoj vlasti) koja, svrstavajući se čas na jednu, čas na drugu stranu, zapravo obe poražava, Lazar Vrkatić posvećuje najveći deo u svojoj monografiji.

Autor upozorava da je konzervativna ideja omogućila „srastanja nacije i države“ u subjekt koji je postao neotporan prema kultu vođe, alergičan na tržišnu ekonomiju i preduzetništvo, nesklon redu, radu i nepoštovanju institucija i zakona, a surevnjiv na sve ono što je u odnosu na njega drugačije, uspešnije i bolje. Za razliku od ove ideje, liberalna ideja je, usled različitog državno-pravnog ambijenta nastajanja, uticala na stvaranje preduzetničkog duha kod Srba Prečana i njihove sklonosti ka redu i radu i znatno veće tolerantnosti za brojne različitosti.

Vrkatić pojavu prvih liberalnih ideja kod Srba u Srbiji vezuje za ličnost Vladimira Jovanovića. Iako je Jovanović bio prvi Srbin koji je dao ime sinu Slobodan, njegove ideje su ipak nosile klicu malograđanskog nacionalizma – ne dozvoljavajući na taj način slobodan razvoj ekonomskog građanskog društva. Na taj način je, prema mišljenju autora, takav liberalizam (zapravo svojevrzni „prosvećeni konzervativizam“) – „ubijao ono što još nije bilo ni rođeno“.

Vrkatićev ideal je liberalizam Mihajla Polit-Desančića, čije ideje se šire kod prečanskih Srba. On postaje iskonski protivnik konzervativizma, smatrajući da se srpski narod može nacionalno (i civilizacijski) potvrditi samo ukoliko prihvati ideje liberalizma. Za Polit-Desančića jedino rešenje za uređenje višenacionalnih država leži upravo u liberalnoj političkoj ideji, koja je temelj pravne države. Sve ostale političke ideje uzrokuju manjinski konzervativizam koji dovodi do separatizma.

Posebnu pažnju Vrkatić usmerava na Berlinski kongres i ustavno-pravni razvoj Srbije nakon sticanja političke nezavisnosti. Nezaobilazna ličnost tih dešavanja je svakako Jovan Ristić, državnik koji je pokušao da integriše i liberalne i konzervativne principe u jedno. Međutim, takva „miks“ politika je mogla imati pogubne posledice po dalji državno-pravni razvoj Srbije. Naime, ni knez Milan, a ni Ristić, ne sagledavaju u dovoljnoj meri svu složenost međunarodnih odnosa. Otuda se javljaju paradoksi u njihovoj politici. Prvi je bio Sanstefanski mir, koji je pokazao da je oslanjanje na Rusiju u rešavanju Istočnog pitanja potpuni nacionalni promašaj, s obzirom na to da je Rusija „žrtvovala“ Srbiju zarad stvaranja velike Bugarske. Kako je rešenje bugarskog pitanja poremetilo *balance of power* na Crnom moru, dolazi do sazivanja Berlinskog kongresa. Ali, budući da se na kongresu „srpsko pitanje“ i ne spominje, a kamoli otvara, Ristiću ništa drugo ne preostaje nego da se obrati Austrougarskoj za pomoć. Tako je Srbija, ratujući protiv Turske za račun Rusije, sačuvala svoje teritorije na jugoistoku sporazumevajući se sa Bečom, mada je sama ušla u rat zbog Bosne i Hercegovine koja je data na upravu Austrougarskoj, o čemu se Dvojna monarhija prethodno dogovorila sa Rusijom. Drugi paradoks takve politike omogućio je da Srbija iz stanja samo formalne političke zavisnosti od Turske (na Kalemegdanu se samo vijorila turska zastava) dođe u stanje potpune ekonomske zavisnosti od Austrougarske (potpisujući tzv. „Tajnu konvenciju“).

S tog aspekta, paradoksalan je i Ustav iz 1888, za koji se kaže da je „najnapredniji i najslobodoumniji pravni akt“, iako su ga doneli konzervativni protagonisti

– Radikalna stranka, autoritarni kralj Milan i vlada na čijem se čelu nalazio Nikola Hristić („najomraženiji policajac srpskog naroda“). Srbija je ovim ustavom postala nasledna parlamentarna monarhija, čije se narodno predstavništvo sastojalo iz dva doma – Skupštine i Senata. U Skupštinu se ulazilo na osnovu direktnih izbora, a u Senat na osnovu imovinskog cenzusa. Tako su dvodomnost parlamenta – kao liberalistički koncept uređenja države (jer omogućuje različito popunjavanje predstavničkih tela) – utemeljili konzervativni protagonisti, iako Srbija nema izgrađenu aristokratiju (plemstvo kao stalež) da bi dvodomnost odražavala klasnu različitost, a nema ni autonomne pokrajine da bi drugi dom izražavao teritorijalne različitosti. Još veći kuriozitet predstavlja činjenica da su taj „najnapredniji i najslobodumniji pravni akt“ osuđivali i liberali i naprednjaci – upravo oni koji su trebali biti nosioci liberalnih političkih ideja.

Srpski konzervativizam je po prvi put samostalno izašao na međunarodnu političku scenu u toku balkanskih i za vreme Prvog svetskog rata. Zapravo, profesor Vrkatić i ne razdvaja ova ratna dešavanja, smatrajući da je Prvi svetski rat za Srbiju počeo 1912, i ona ga doživljava kao deo kontinuiteta rešavanja sopstvenog nacionalnog pitanja – otuda ga i naziva „trećim balkanskim ratom“. Prema njemu, indikativan je bio samo razlog za objavljivanje rata – Sarajevski atentat. Tadašnja međunarodna zajednica smatrala je Srbiju odgovornom za atentat, što autor ne demantuje, nego samo razgraničava subjektivnu od objektivne odgovornosti, istovremeno dovodeći u pitanje i odgovornost Austrougarske koja je dozvolila da „šaćica mladića, gotovo dece, izvrši atentat... da najtrofejniji lovac na krupnu divljač postane lovina mladih i neveštih lovokradica“.

Profesor Vrkatić smatra da tezu međunarodne zajednice oko odgovornosti Beograda za Sarajevski atentat, koji je doveo do Prvog svetskog rata, treba posmatrati u okvirima njene konzervativne politike, koja je u novonastalim okolnostima (posle dva uspešna balkanska rata) postala „nestrpljiva“, premda nije računala sa mogućim posledicama – velikim brojem žrtava svojih podanika i ogromnim materijalnim razaranja. Otuda autor s pravom postavlja pitanje da li je srpska vlada bila svesna šta će sve uzrokovati jedan atentat.

A kada je rat počeo, i kada su svi učesnici u njemu definisali svoje ratne ciljeve, na kraju je to uradila i vlada Kraljevine Srbije. Vrkatić ocenjuje *Nišku deklaraciju* kao dalju evoluciju konzervativne ideje – prelaskom sa „balkanske politike na evropsku“. Međutim, ta njena evolutivnost je iznenadila i same saveznike kada su je pročitali. Jer, daleko je ona bila od *Deklaracije o nezavisnosti* – kojom se proklamuju prava naroda na samoopredeljenje, i od *Deklaracije o pravima čoveka i građanina* – koja utemeljuje demokratska načela prirodnih i političkih prava. Srpska verzija ovih javnopravnih dokumenata predviđala je gubitak teritorija jedne carevine zarad dobitka teritorija jedne kraljevine.

Otuda sva teritorijalna proširenja koja su usledila uoči i nakon potpisivanja prvodecembarskog akta – Srbija smatra „ratnim plenom“, a ne „oslobađanjem neoslobođene braće“. Iz takvog odnosa i poimanja države, zaključuje autor, proizaći će svi

sukobi koji će ugrožavati novoosnovanu državnu zajednicu – Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslaviju) sve do njenog sloma u aprilskom ratu 1941.

Drugi deo knjige *Pojam i biće srpske nacije* sadrži 127 istorijsko-pravnih dokumenata koji, poređani po hronološkom i tematskom nizu, obuhvataju period od punih 65 godina. Počinju tzv. „Berlinskim memorandumom“ od 12. maja 1876, koji su potpisali Austrougarska, Nemačka i Rusija u cilju očuvanja *statusa quo* Turske na Balkanu, a završavaju dokumentom o kapitulaciji vojske Kraljevine Jugoslavije, potpisanim u Beogradu 17. aprila 1941. Od ostalih dokumenata vredni pomena su akti koji su prethodili aneksiji Bosne i Hercegovine, sve deklaracije koje su prethodile stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, akt o Obznani, Markov protokol i Zagrebačke punktacije, Sporazum Cvetković–Maček i drugi dokumenti koji argumentovano potvrđuju autorove stavove iznete u prvim poglavljima knjige.

Na kraju, mogli bismo zaključiti da je ovim delom kompletirana naučna fizionomija profesora Lazara Vrkatića i kao filozofa i kao pravnika i kao istoričara. Iz redova ove monografije buduće generacije naučnika crpeće brojne podatke i autentična tumačenja o nastanku i razvoju moderne srpske države. Nažalost, bilo je ovo ujedno i poslednje naučno delo koje je napisao profesor dr Lazar Vrkatić.

Dr Boris KRŠEV